

HISTORY OF FORMATION OF UZBEK DIALECTS AND WORDS FOUND IN MODERN RURAL AND URBAN DIALECTS

Atamurodova Kunduz

Professor, Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

atamurodovaqunduz@gmail.com

Annotation

Uzbek language has three dialects: Qarluq (Tashkent, Andijan, Fergana, Samarkand, Bukhara, Karshi) Kipchak (Samarkand, Jizzakh, Surkhandarya, Karakalpakstan, North Khorezm regions, dialects of Tashkent region of Turkmenistan) Oguz dialect (Urgench, Khiva, Xonqa, Hazarasp, Koshkopir, Shavat districts). These dialects have their own characteristics and history of formation. Uzbek differs from other Turkic languages by the large number of dialects.

Keywords: Qarluq, Kipchak, Oguz, Chigatay dialect, Kipchak dialect, Oghuz dialect.

Janubiy Xoazm dialekti, qurama shevalar

Yozma manbalarda, jumladan, M. Qoshg'ariy turkiy tillar 20 ta til va lahjalardan iborat ekanligini yozib, ularning nomlarini birma-bir sanab o'tadi; bular bijanak, qipchoq, o'g'uz, yag'mo, boshqirt, basmin, qay, yaboqu, tatar, qirg'iz, chigil, tuxsi, yag'mo, ig'roq, jorug, yumul (jumul), uyg'ur, tung; o't, tabg'ach, xitoy (DLT, 1, 64 - bet) «Xitoy - Chin» dir va tabg'ach «Mochin» dir deb alohida izoh beriladi. «Devon» ning 65 - betida Chin va Mochinlarning musulmon emasligi hamda ularning maxsus o'z tillari borligi qayd qilib o'tilgan. «Devonu lug'otit turk» da qarluqlar qabilalar ro'yxatida u chramaydi, lekin «Lug'at» da 9 joyda tilga olinadi. Demak, qarluq u paytda yetakchi qabila hisoblanmagan va yuqorida sanab o'tilgan qabilalar mavqeiga ega bo'lmagan bo'lishi mumkin. Shuning u chun bo'lsa kerak, prof. S. Mutalliboyev qarluq qabilasining tilini o'g'uzlarga, yag'mo va 4 chigillarga qo'shish mumkinligini izohlab o'tadi. «Devon» ning III jildi 22 - betida qarluq qabilasining nomi ham keltiriladi. M. Qoshg'ariy, Abulg'ozi Bahodirxon va boshqa mualliflarning asarida keltirilgan urug'larning nomlari hozirgi vaqtda ham ona zaminimizning ayrim joylarida uchray turadi. Masalan: bijanak (Xorazm viloyatining Yangiariq tumani), bayot (shu viloyatning Xazorasp va Yangiariq tumanlari), qiniq (Xiva shahri yaqinidagi bir ariqning nomi) kabi. Biz O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari tili to'g'risida gapirganda, uni, albatta,

qarluq, chigil, o'g'uz, qipchoq, yag'mo singari urug' qabilalar nomlari bilan bog'lab o'rganamiz. Ular tillarining ta'siri XII – XIII asrlar yozma manbalarida ham saqlanib qolgan. Bu manbalarga «Devonu lug'otit turk», «Qutadg'u bilig», «Hibatul haqoyiq», «Qissai Rabg'o'ziy», «O'rta Osiyo tavsifi», «Attuhfatuz zakiyatu fil lug'oti turkiya» - «Turkiy til haqida noyob tuhfa» (XIII – XIV, muallifi no'malum), «Guliston bit turkiy» (S.Saroiy XIV) kabi ona tilimizning boyligini o'ziga saqlab qo'ygan manbalar o'zbek xalq shevalarini tarixiy jihatdan o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu haqda batafsil ma'lumot olish uchun yana quyidagi ilmiy ishlarga murojaat qilish mumkin: I. Sulton, Navoiyning qalb daftari. – Toshkent, G'. Gulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1962 y., 252 – bet; Nazar Rajabov, O'zbek dialektologiyasidan ocherklar. - Samarqand, Sam DU nashri, 1971 yil. Qozoqboy Mahmudov, O'zbek tilining tarixiy dialektologiyasiga doir. – O'TA, 1984 yil, 6 – son, 8-13 – betlar; Tohir Sodiqov, Bitiklarning o'zbek shevalariga munosabati. – O'TA, 1989 yil, 6 – son, 40 - 42 – betlar; N. Rajabov, O'zbek tilining g'arbiy Samarqand shevalari. – Toshkent, Fan, 1977 yil; N. Rajabov, O'zbek xalq shevalarida fe'lning morfologik tuzilishi. – Toshkent, Fan, 1990 yil kabi. O'zbek xalq shevalari leksikasi materiallarini o'rganish va tahlil qilishda uch tomon alohida olib tekshiriladi. 1. faqat u yoki bu o'zbek xalq shevalari uchun xos bo'lib, adabiy tilda uchramaydigan atamani aniqlab chiqish va tahlil qilish, masalan, qipchoq shevalarida kiulamiuk – yupka, kiuchan – tez, talli –shirinlik, baviur (bagir) – jigar, urt – ourt – lunj, dolcha – sarximcha – krujka, mechkey – eb tuymas kabi. Bunga o'g'uz shevalaridan yashulliu – oqsoqol, kiusiunma – xafa bulma, ejek – buzoq, labir – tez so'zlaydigan kishi kabilarni keltirish mumkin. Malax – chigirtka, inak – sigir kabilari esa Samarqand – Buxoro shevalarida uchraydi. 2. Adabiy tildagi so'z atamalarining shevalararo boshqa ma'nolarga ega bo'lishini belgilab chiqish. Masalan, chorsu – belbog, pochcha – aka, amaki (Qarnob), opa – apa – ona (qipchoq) kabi. 3. Shevalardagi so'z va atamalarining adabiy til holatidan fonetik jihatdan farqlanish holatlarini isbotlab bayon etish. Masalan, oke – aka, sh`g`r –she`r (Toshkent); kepka – kelib qol, ene – ona (qipchoq); diz – tizza, lokki – luppi (o'g'uz) kabi o'zbek tili tarkibida uchta lahja bor:

- **Qarluq** (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro, Qarshi)
- **Qipchoq** (Samarqand, Jizzax, Surxondaryo, Qoraqalpog'iston, Shimoliy Xorazm viloyatlari, Turkmanistonning Toshovuz viloyati shevalari)
- **O'g'uz** (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo'shko'pir, Shovot tumanlari) lahjasi.

Prof.Ye.D.Polivanov asrimiz birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida o'zining ilmiy ishlarida ma'lumot bergan edi. Prof.V.V. Reshetov o'zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish

lozimligini uqtiradi. Qadimda turkiy urug' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lgan.

Professor Ye.D.Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari Ye.D.Polivanov o'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyilni - birinchisi-metisasiya (qardosh tillar chatishuvi) va ikkinchisi - gibridisasiya (qardosh bo'lmagan tillarning aralashuvi)ni hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e'tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin Ye.D.Polivanov tasnifini metisasiya va gibradizsiya bilan bog'lab qo'yish ham mumkin emas, balki Ye.D.Polivanov turkiy tillar, o'zbek tili va uning eroniy tillar bilan munosabati kabi holatlarni hisobga olgan. Aslida, u deyarli, barcha o'zbek shevalarini o'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug', qabila davri xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtai nazardan shevalarni tasnif qiladi hamda o'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab beradi:

1.Chig'atoy lahjasi. Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1 Samarqand - Buxoro. 2 Toshkent, 3 Qo'qon-Marg'ilon, 4 Andijon-Shahrixon, 5 Namangan guruh shevalari, 6 Shimoliy o'zbek shahar shevalari, 7 Shimoliy o'zbek qishloq shevalari.

2. Qipchoq lahjasi. Uni bir necha tipga ajratadi: 1 O'rta Xoazm (Gurlan, Bog'ot, Shabboz) shevalari, 2 «A»lovchi qozoq-nayman, Farg'ona- Qoraqalpoq shevalari. 3 Qurama shevalari, 4 Shimoliy o'zbek (So'zoq, Cho'laqo'rg'on), 5 O'rta o'zbek (qirq) shevalari va janubiy o'zbek shevalari (laqay, Avg'onistondagi qipchoq-o'zbek shevalari).

3. O'g'uz lahjasi. U 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1 Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Hazorasp, Yangiariq) shevalari. 2 Shimoliy o'g'uz guruh (Iqon, Qorabuloq) shevalari. Chig'atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli eronlashgan shevalar deb hisoblaydi.

Professor G'ozim Olim tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlariga ko'ra tasnif qilish lozimligini uqtirgan holda shevalarni 1) O'zbek-qipchoq, 2) turk-barlos, 3) Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O'zbek-qipchoq lahjasining qirq, jaloyir-laqay, qipchoq, gurlan; turk- barlos lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasini Xeva, qarluq gurhlariga ajratadi.

Professor A.K. Borovkov tasnifi. A.K.Borovkov shevalarining fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab "a" lovchi va «o» lovchi shevalarni farqlaydi. «o» lovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo'l, Chinoz shevalarini; «a» lovchi shevalarni esa o'z navbatida «y» lovchi va «j»lovchi shevalarga ajratadi. «y» lovchilarga - Chimkent, Mankent, Turkiston, «j»lovchilarga - Shimoliy Xorazm, Surhandaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi. A.K.Borovkov O'zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni 4 dialektga ajratishni tavsiya qiladi:

1.O'rta o'zbek dialekti. Uni ikki guruhga - 1) O'rta O'zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona va boshqalar; 2) Shimoliy O'zbek shevalari; Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. Shayboniy o'zbek yoki «j»lovchi dialekti.

Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron Shimoliy Xorazm va Farg'on vodiysida «j»lovchi shevalarni kiritadi.

3. Janubiy Xoazm dialekti. Bunda Xonqa, Hazorasp, Shovot, Yangiariq, G'azovot, Sho'raxon kabi shevalarni kiritadi.

O'zbek shevaga xos so'zlar

Gummik-sovliq sutini emmagani bois o'sishdan qolgan qo'zi.

Do'rji-ko'tarasiga, hammasini birdaniga savdo qilish, olish.

Do'kan-uy-ro'zg'or buyumlariga yasalgan sopni uchun tutunga toblaydigan tandir.

Ko'nargi-sutni uyutish uchun qo'shiladigan qatiq. "Oqliq" ham deb aytiladi.

Ko'ktirnoq-ziqna, xasis kishi.

Kuya-ichi qora odam.

Mukki-qo'nji kalta etik.

Naymit-pishiq-puxta kishi.

To'dakash-ko'pkarida to'da ichidan uloqni halol ayirib chiquvchi chavandoz.

Chakkagir (chetkir)-To'dakash halol ayirib chiqqan uloqni ilib ketish uchun chetda poylab turadigan chavandoz.

Chibich-echki suti kamligi bois o'sishdan qolgan uloq.

En-chorva mollarining qulog'ini kesib, teshib belgi qo'yish.

O'la(ha)t-er maydoni sug'oriladigan, suvot tekislikdagi joy, qishloq.

Shardoz-juvoldiz teshigidan o'tadigan yo'g'on ip.

Xorazm shevasida ushbu soʻz “yorugʻ” maʼnosini ifodalaydi. Mumtoz adabiyot namunalarida ham undan keng foydalanilgan. Masalan:

Iki yoqtu guhar olamga bergan,
Muhabbat ganjini odamgʻa bergan.
 (“Muhabbatnoma” dan).

Digʻiriy-Ushbu soʻz vohaning asosan Urganch, Xiva, Xonqa tumanlarida “tor koʻcha”, “jin koʻcha”, “boshi berk koʻcha” maʼnolarida keladi. Masalan: “Digʻiriydan u yogʻiga yoʻl yoʻq edi”.

Xaraz-Bu soʻz “tegirmon” maʼnosida qoʻllanilib, vohaning barcha tumanlari uchun xarakterlidir. Masalan: “Otanazar kun peshinlab un torttirgani xarazga ketdi”.

Secha-Asosan oʻgʻuz shevasiga xos boʻlib, “chumchuq” maʼnosida keladi. Vohaning Urganch, Xonqa, Xiva, Yangiariq, Qoʻshkoʻpir tumanlarida bu soʻz keng qoʻllaniladi. Masalan: “Bola qoʻliga tosh olib ulgurmay, shoxdagi sechalar pir etib uchib ketdi”.

Uchak-Vohada bu soʻz “tom” maʼnosida qoʻllaniladi. Gurlan, Yangibozor tumanlarida esa uning muqobili sifatida “tambash” soʻzidan foydalaniladi. Masalan: “Dovul ogʻa somon tashlash uchun uchakka chiqdi”.

Qarinja-Xorazm vohasida hozir ham qoʻllanib kelinadigan bu soʻz “chumoli” maʼnosini ifodalaydi. Masalan: “U qoʻlida oʻrmlab ketayotgan qarinjani puflab tashladi”.

Rabgʻuziyda “qarinja” – “qarinchqa” tarzida uchraydi:
“Qarinchqalarning ulugʻi oqsoq erdi”. (“Qisasi Rabgʻuziy” dan)

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh., Oʻzbek dialektologiyasi.
2. Toshkent, “Oʻqituvchi”. 1996
3. RajabovN., Oʻzbek shevashunosligi, Toshkent, “Oʻqituvchi”.1996.
4. «Oʻzbek dialektologiyasi va Oʻzbek adabiy tili» (1933y), «Toshkent shevasining tovush tizimi» (1922), «Oʻzbek tilining singormonizmni yoʻqotgan shevalari namunalari»(1928y)